

گلشن محمود

(در شرح احوال تعدادی از پسران و نوادگان فتحعلی شاه)

تألیف

محمود میرزا قاجار

(در ۱۲۳۶ ه.ق)

به ضمیمه

تاریخ ملکزادگان تخمه خاقان

نوشته

ملک ایرج میرزا قاجار

به تصحیح

میرهاشم محدث

کتابخانه و اسناد ملی ایران

۱۳۹۴

سرشناسه	محمود میرزا قاجار، ۱۲۱۴-۱۲۷۱ق.
عنوان و نام پدیدآور	گلشن محمود (در شرح احوال تعدادی از پسران و نوادگان فتحعلی شاه) تألیف محمود میرزا قاجار به ضمیمه تاریخ ملکزادگان تخمه خاقان نوشته ایرج میرزا قاجار به کوشش میرهاشم محدث.
مشخصات نشر	تهران: سفیراردهال، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	۱۹۹ ص.
فروست	تذکره‌های فارسی ۱۰.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۳۱۲-۹
وضعیت فهرست نویسی	فیا
موضوع	فتحعلی قاجار، شاه ایران، ۱۱۸۵-۱۲۵۰ق. - - فرزندان
موضوع	سرگذشتنامه - - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	شاهزادگان - - ایران - - سرگذشتنامه
موضوع	سرگذشتنامه - - قرن ۱۳
موضوع	قاجار، ایرج میرزا
شناسه افزوده	ملک منصور، ملک ایرج
شناسه افزوده	محدث میرهاشم، ۱۳۳۱ - مصحح
رده بندی کنگره	۱۳۹۴ ش ۲ الف ۹ / DSR ۸۳
رده بندی دیویی	۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۳۹۱۸۵۷۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۳۱۲-۹

تهران: خیابان مفتح، خیابان سمیه، روبه روی بانک ملی ایران، ساختمان ۱۱۸، واحد ۴

تلفن مرکز پخش: ۸۸۳۱۳۸۹۸-۸۸۳۱۹۳۴۲ www.safirardehal.ir

گلشن محمود (در شرح احوال تعدادی از پسران و نوادگان فتحعلی شاه)

تألیف: محمود میرزا قاجار به تصحیح: میرهاشم محدث

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۴

از مجموعه: تذکره‌های فارسی / ۱۰

صفحه آرای و طرح جلد: واحد آماده سازی انتشارات سفیر اردهال

لیتو گرافی، چاپ و صحافی: سفیر اردهال

شمارگان: ۵۵۰ نسخه - شماره نشر: ۱-۴۳۴

بها: ۱۲۰۰۰ ریال

© حق چاپ: ۱۳۹۴، انتشارات سفیر اردهال

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه برنگذرد

سخنی با خوانندگان

انتشارات سفیر اردهال در نیمه دوم سال ۱۳۸۵ به ثبت رسید و از همان آغاز فعالیت خود را در زمینه چاپ و نشر کتاب آغاز نمود. چاپ بیش از ۴۰۰ عنوان کتاب در موضوعات مختلف حاصل تلاش ما و همکارانمان در این مدت بوده است.

معرفی و شناساندن فرهنگ و تمدن ایران عزیز و آثار نویسندگان و مترجمان گرامی و تولید و احیاء آثاری علمی و قابل استفاده برای جامعه‌ی فرهنگی از دغدغه‌های اصلی انتشارات و اهداف بلند مدت ما می‌باشد.

گذشت زمان و چندین سال فعالیت انتشارات در نشر کتب عمومی و مواجه شدن با مخاطبان و شناسایی ذائقه آنها ما را بر آن داشت تا حوزه‌ای خاص و تخصصی را در تولید آثارمان دنبال کنیم.

وجود مشکلات زیاد در سبک زندگی مدرن و تهدیداتی که سلامت جسم و جان مردم را نشانه رفته باعث شد تا با تولید کتابهایی در زمینه طب سنتی، طب مکمل و تغذیه حداقل وظیفه خود را به بهبود این وضعیت به انجام برسانیم.

انتشارات از سال ۱۳۸۹ به بعد در حوزه تخصصی طب سنتی و تغذیه به فعالیت خود ادامه داد و با تولید آثار تالیفی و ترجمه‌ای در این زمینه مستغول گردید.

طب سنتی دارای منابع بسیار غنی در آثاردانشمندان بزرگ ما چون ابن سینا، رازی، جرجانی، عقیلی خراسانی و ... می‌باشد. وجود چنین منابعی دلیلی شد تا در حوزه نسخ خطی و متون کهن وارد شده و به ترجمه، تصحیح و چاپ این آثار حتی در مواردی به صورت فاکسیله پردازیم. از سال ۱۳۹۱ به بعد فعالیت انتشارات به سوی چاپ و احیای نسخ خطی در شاخه‌های مختلف مخصوصاً طب و پزشکی معطوف شد.

حضور همکاران و کارشناسان متعهد و جسور و با تجربه اشتیاق و عطش ما را در تولید این آثار بیشتر نمود و شروع حرکتی عظیم و با قدرت در این زمینه را فراهم نمود.

استفاده از تکنولوژی چاپ دیجیتال ما را در پیشبرد این هدف یاری بیشتری رساند به طوری که عبور از مانع بزرگ گرانی کاغذ و فشارهای اقتصادی در حوزه چاپ و نشر حاصل این انتخاب بود.

مجموعه‌های بسیاری در انتشارات در حوزه متون و نسخ خطی کلید خورد که در اینجا به اختصار به آن اشاره می‌کنیم.

۱- مجموعه دواء و درمان در روزگاران کهن:

این مجموعه مختص احیای متون پزشکی دوره‌ی اسلامی است که عمدتاً تصحیح شده و یا بخش کمی از آن به صورت فاکسیمیله منتشر می‌شود تا به حال نزدیک به ۴۵ عنوان از این مجموعه به چاپ رسیده است.

قابل ذکر است که این روند در تولید و احیاء آثار در حال انجام است که مجموعه‌های جدیدی در سال ۱۳۹۳ اضافه گشته که می‌توان به آنها اشاره نمود.

ترجمه جدیدی از کتاب قانون در طب، تصحیح کامل کتاب ذخیره خوارزمشاهی در ۶ مجلد، فهرست نسخ پزشکی دوره اسلامی در کتابخانه‌های جهان در ۶ مجلد، چاپ بیش از ۱۰ اثر به صورت فاکسیمیله و تصحیح و چاپ حروفی کتابهایی چون مخزن الادویه، قرابادین کبیر، قرابادین اعظم، اکسیر اعظم، رموز اعظم و ...

۲- تذکره‌های فارسی:

در این مجموعه تذکره‌های شاعران و دانشمندان و علما به زبان فارسی منتشر می‌شود که عمدتاً تصحیح و به ندرت ترجمه و تدوین هستند. هدف این مجموعه غنا بخشیدن به کتب تراجم و تذکره‌های مشاهیر شعرا و علماست. این مجموعه تا کنون به ۱۰ جلد رسیده است.

۳- مجموعه تاریخ علم، فرهنگ و تمدن دوره اسلامی

۴- مجموعه اسناد ایرانی

۵- مجموعه آثار ابن سینا به صورت فاکسیمیله که تا کنون ۷ جلد آن به چاپ رسیده

که همگی به لطف خدا و دلگرمی و مساعدت مسئولین در حال انجام می‌باشد.

کتاب حاضر که به تصحیح استاد گرانقدر جناب آقای میرهاشم محدث به رشته تحریر در آمده شماره ۱۰ از تذکره‌های فارسی می‌باشد که امید است مورد توجه خوانندگان قرار گیرد.

امیدواریم بتوانیم گامی هر چند کوچک در زمینه احیاء نسخ خطی برداریم.

با تشکر

سید حسین عابدینی

مدیر مسئول انتشارات سفیراردهال

فهرست مطالب

۱۳	 مقدمه مصحح
۳۰	 ذکر بعضی از کرامت و دستگاه جلالت خاقان اعظم و تعداد شاهزادگان مکرم ...
۳۹	 ۱. احوالات نواب محمدعلی میرزا
۴۵	 ۲. احوال نواب محمدقلی میرزا
۴۷	 ۳. احوال نواب محمد ولی میرزا
۴۹	 ۴. احوال نواب نایب السلطنه عباس میرزا
۵۳	 ۵. احوال نواب حسینعلی میرزا
۵۵	 ۶. احوال نواب حسنعلی میرزا
۵۷	 ۷. احوال نواب محمدتقی میرزا
۶۰	 ۸. احوال نواب علینقی میرزا
۶۲	 ۹. احوال نواب شیخعلی میرزا
۶۴	 ۱۰. احوال نواب علیشاه ظل السلطان
۶۸	 ۱۱. احوال نواب عبدالله میرزا
۷۴	 ۱۲. احوال نواب امام ویردی میرزا
۷۶	 ۱۳. احوال نواب محمدرضا میرزا
۷۹	 احوال محمود میرزا
۷۹	 ۱۴. احوال نواب حیدرقلی میرزا

۸۲	۱۵. احوال نواب همايون ميرزا
۸۶	۱۶. احوال نواب اللهو يردى ميرزا
۸۷	۱۷. احوال نواب اسماعيل ميرزا
۸۸	۱۸. ذکر احوال نواب احمدعلى ميرزا
۹۱	۱۹. احوال نواب عليرضا ميرزا
۹۲	۲۰. احوال نواب کيقباد ميرزا
۹۲	۲۱. احوال نواب بهرام ميرزا
۹۳	۲۲. احوال نواب شاپور ميرزا
۹۴	۲۳. احوال نواب ملک قاسم ميرزا
۹۵	۲۴. احوال نواب منوچهر ميرزا
۹۵	۲۵. احوال نواب هرمز ميرزا
۹۶	۲۶. احوال نواب ايرج ميرزا
۹۷	۲۷. احوال نواب کیکاووس ميرزا
۹۸	۲۸. احوال نواب شاهقلى ميرزا
۹۹	۲۹. احوال نواب محمدمهدى ميرزا
۱۰۰	۳۰. احوال نواب کيخسرو ميرزا
۱۰۰	۳۱. احوال نواب کيومرث ميرزا
۱۰۱	۳۲. احوال نواب جهانشاه ميرزا
۱۰۳	۳۳. احوال نواب سليمان ميرزا
۱۰۴	۳۴. احوال نواب فتح الله ميرزا
۱۰۵	۳۵. احوال نواب ملک منصور ميرزا
۱۰۵	۳۶. احوال نواب بهمن ميرزا
۱۰۷	۳۷. احوال نواب سلطان محمد ميرزا

۳۸.	احوال سلطان سلیم میرزا	۱۰۸
۳۹.	احوال نواب سلطان مصطفی میرزا	۱۰۸
۴۰.	احوال نواب سلطان ابراهیم میرزا	۱۰۹
۴۱.	احوال نواب سیف الله میرزا	۱۰۹
۴۲.	احوال نواب یحیی میرزا	۱۱۱
۴۳.	احوال نواب زکریا میرزا	۱۱۱
۴۴.	احوال نواب محمد امین میرزا	۱۱۲
۴۵.	احوال نواب سلطان حمزه میرزا	۱۱۲
۴۶.	احوال نواب سلطان احمد میرزا	۱۱۳
۴۷.	احوال نواب طهمورث میرزا	۱۱۳
۱۱۴.	احوال بازماندگان جنت مکان حسینی خان	۱۱۴
۴۸.	احوال نواب میرزا محمد خان	۱۱۴
۴۹.	احوال نواب محمد باقر خان	۱۱۵
۵۰.	احوال نواب زین العابدین خان	۱۱۶
۵۱.	احوال نواب محمد صادق خان	۱۱۷
۵۲.	احوال نواب موسی خان	۱۱۷
۵۳.	احوال نواب حسینی خان	۱۱۸
۵۴.	بیان احوال مؤلف	۱۱۹
۱۳۷.	تاریخ ملک زادگان تخم خاقان یا شجره نامه قاجار	۱۳۷
۱.	نواب اللهویردی میرزا	۱۴۷
۲.	نواب احمد علی میرزا	۱۴۹
۳.	نواب امام ویردی میرزا	۱۵۱
۴.	نواب اسماعیل میرزا	۱۵۳

۵. نواب امان الله ميرزا ۱۵۵
۶. نواب اورنگ زیب ميرزا ۱۵۷
۷. اکبر ميرزا ۱۵۸
۸. نواب بهرام ميرزا ۱۵۸
۹. نواب بهمن ميرزا، ملقب به بهاء الدوله ۱۶۰
۱۰. نواب پرويز ميرزا نيرالدوله ۱۶۳
۱۱. نواب جهانشاه ميرزا ۱۶۴
۱۲. نواب جهانسور ميرزا ۱۶۶
۱۳. نواب جلال الدين ميرزا ۱۶۷
۱۴. نواب جهانگير ميرزا ۱۶۹
۱۵. نواب حسينعلی ميرزا ملقب به فرمانفرما ۱۶۹
۱۶. نواب حسنعلی ميرزا، ملقب به شجاع السلطنه ۱۷۲
- فهرست ها ۱۷۷

مقدمهٔ مصحح

بار خدایا مهمنسی و مدبّر
وز همه عیبی منزّهی و مبرّا
ما نتوانیم حق حمد تو گفتن
با همه کرویّان عالم بالا

کتاب گلشن محمود تذکّره‌ای خانوادگی است در شرح احوال پسران^۱ فتحعلی‌شاه. مؤلف این کتاب محمود میرزا قاجار پسر پانزدهم فتحعلی‌شاه است که آن را به تصریح خود در سال ۱۲۳۶ هـ. ق تألیف کرده است^۲ و شامل شرح حال و منتخب اشعار چهل و هشت نفر از پسران فتحعلی‌شاه - که برادران مؤلف هستند - و شش نفر از نوه‌های آن پادشاه و شرح حال دقیق و نسبتاً مفصّلی از خود مؤلف است. همان‌طور که در شرح حال محمود میرزا خواهد آمد وی به سال ۱۲۱۴ متولد شده بنابراین در هنگام تألیف این تذکّره ۲۲ سال داشته است.

علامهٔ فقید شیخ آقا بزرگ طهرانی در کتاب گرانقدر الذریعه این کتاب را چنین معرفی فرموده‌اند:

۱. دانشمند محقق، مرحوم احمد گلچین معانی در تاریخ تذکّره‌های فارسی (ج ۲، ص ۶۵) دربارهٔ این کتاب مرقوم فرموده‌اند: «تذکّرهٔ خانوادگی است مشتمل بر آثار و احوال فتحعلی‌شاه قاجار و دختران و پسران وی». اما در نسخه‌ای که اساس کار من قرار گرفت و نیز نسخهٔ ۴۲۶۸ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی شرح حال خواهران دیده نمی‌شود. و انگهی علامهٔ بزرگوار شیخ آقا بزرگ تهرانی هم دربارهٔ این کتاب مرقوم فرموده‌اند: «ثمانیه و اربعین رجلاً شاعراً... بنابراین نمی‌دانم ملاک اظهار نظر مرحوم گلچین معانی چیست؟

۲. رک: کتاب حاضر، ص ۲۱.

گلشن محمود تذکرة شعراء عصر فتحعلی شاه و الذین هم من ولده.
تألیف محمود میرزا ابن السلطان فتحعلی شاه، ترجم فيه الشعراء من ولده
و فيه شرح احوال ثمانية و أربعین رجلاً شاعراً من أولاد فتحعلی شاه و منتخب أشعار هم.
أوله: صفای گلشن جنان...^۱

محمود میرزا قاجار پسر پانزدهم فتحعلی شاه قاجار متولد سال ۱۲۱۴ هجری قمری (۱۱۷۸ خورشیدی) از بطن مریم خانم اسرائیلیه از شاهزادگان با سواد قاجاریه و صاحب تألیفات متعدد بود. در سال ۱۲۳۸ قمری حاکم نهاوند بود و سال ۱۲۴۱ حاکم لرستان شد. مدت حکومت لرستان او ده سال یعنی تا فوت فتحعلی شاه قاجار طول کشید. در نهاوند، در ایام حکومت خویش قلعه روئین دز را بنا کرد. پس از این که محمدشاه در رمضان ۱۲۵۰ قمری به تخت پادشاهی نشست بسیاری از شاهزادگان که فرزندان بلافضل فتحعلی شاه بودند مایل نبودند که از وی تمکین کنند. میرزا ابوالقاسم قائم مقام صدراعظم محمدشاه، آنان را به عناوین مختلف یکی پس از دیگری به تهران آورد؛ از آن جمله یکی هم همین محمود میرزا حاکم لرستان بود. مأمورین دولت بنا به دستور قائم مقام او را در ذیقعدة همین سال در آنجا گرفتار و به تهران روانه کردند. وی تا اوایل سال ۱۲۵۱ با جمعی از شاهزادگان در تهران توفیق و تحت نظر قرار گرفته بودند.

پس از این که محمدشاه، میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی را در سلخ صفر ۱۲۵۱ کشت محمود میرزا و ده نفر از شاهزادگان^۲ را نیز در چهارم ربیع الاول همین سال دسته جمعی به اردبیل تبعید و در آنجا زندانی کرد. وقتی ناخوشی طاعون در اردبیل شیوع یافت، شاهزادگان را موقتاً به تبریز انتقال دادند و پس از رفع طاعون دوباره به اردبیل برگرداندند. در این بین جمعی از آنان به سردستگی و راهنمایی علینقی میرزا رکن الدوله و سایللی برانگیختند و در صدد فرار به روسیه برآمدند. محمود میرزا و محمد حسین میرزا حشمةالدوله، این موضوع را کم و بیش تفرس کرده بودند و برای این که در آینده خود

۱. الذریعه، ج ۱۸، ص ۲۲۸.

۲. حسنة علی میرزا شجاع السلطنة، محمدتقی میرزا حسام السلطنة، علینقی میرزا رکن الدوله، امام و بردی میرزا کشیکچی باشی، شیخعلی میرزا شیخ الملوک، اسماعیل میرزا، علی خان ظل السلطان (پسران فتحعلی شاه) بدیع الزمان میرزا صاحب اختیار، نصرالله میرزا و محمدحسین میرزا حشمت الدوله (نواده‌های فتحعلی شاه).

را بی تقصیر جلوه دهند و از شکنجه و عقوبات بعدی مضمون و محفوظ بمانند، مراتب را به حاج علی اصغر خواجه مازندرانی وزیر مهدیقلی میرزا حاکم اردبیل گوشزد کردند. او برای بازرسی از احوال شاهزادگان به زندان آمد، اما چیزی درک نکرد و رفت. سرانجام چهار نفر از شاهزادگان: رکن الدوله، کشیکچی باشی، ظل السلطان و نصرالله میرزا پسر رکن الدوله پس از دو سال و یک ماه زندانی کشیدن^۱ از نقبی که قبلاً مقنی آنرا کنده و به خارج قلعه سردر آورده بود، به روسیه فرار کردند. پس از فرار آنان، دولت بقیه شاهزادگان را به تبریز کوچ داد و در آنجا با مراقبت و مواظبت بیشتری تحت نظر قرار گرفتند و به مرور ایام بیشتر آنان در آنجا درگذشتند.

محمود میرزا مانند پدر و اکثر برادرانش دارای فرزندان بسیاری بوده است. وی دارای ۳۴ فرزند بود که نصف آنان پسر و نیم دیگر دختر بودند.^۲ سال فوت وی معلوم نیست، ولی بنا به نوشته علامه فقید شیخ آقا بزرگ طهرانی تا سال ۱۲۷۱ در قید حیات بوده است.^۳

آثار محمود میرزا قاجار

محمود میرزا از فرزندان فاضل و باسواد فتحعلی شاه قاجار بوده است. مرحوم دکتر عبدالرسول خیام پور در مقدمه سفینه‌المحمود^۴ می‌گوید که چون این سفینه با وجود چاپی بودنش بسیار نایاب است و نیز به پاس بزرگداشت و ذکر خیر از ایشان فهرست آثار محمود میرزا را عیناً از آنجا نقل می‌کنم:

۱. سفینه‌المحمود، در ذکر احوال و اشعار فتحعلی شاه و شاهزادگان و ملتزمان رکاب و شعرای معاصر از بلاد ایران زمین.

۲. منتخب‌المحمود، در ذکر احادیث و معجزات نبوی.

۳. گلشن محمود، در شرح احوال و اشعار پسران فتحعلی شاه. (کتاب حاضر)

۱. از ربیع‌الاول ۱۲۵۱ تا ربیع‌الثانی ۱۲۵۳ ه. ق.

۲. تاریخ رجال ایران، ج ۴، ص ۵۱ با تغییر عبارات.

۳. الذریعه، ج ۹، بخش ۲، ص ۱۰۱۱، ذیل دیوان محمود قاجار، و ج ۱۲، ص ۱۹۷، ذیل سفینه‌المحمود.

۴. چاپ دانشکده ادبیات تبریز، سال ۱۳۴۶.

۴. مخزن محمود، در کیفیت احوال عرفا از خوارق عادت.
۵. تذکره السلاطین، تاریخ ایران از کیومرث تا زمان مؤلف به اختصار.
۶. دُررالمحمود، که اشعار مؤلف است.
۷. بیان المحمود، غزلیات معاصرین است برای مشاعره و مراسلات. این کتاب توسط میر هاشم محدث تصحیح و در سال ۱۳۹۴ در انتشارات اطلاعات چاپ شده است.
۸. محمود نامه، که رساله‌ای است در توقیعات دلکش و حکایات خوش و لطایف دلپذیر و نصایح.
۹. رؤیای صادق، در رؤیائی که فتحعلی شاه دیده و تأثیر کلی بخشیده.
۱۰. نصیحة المحمود، که در اندرز به فرزندش مسعود است.
۱۱. سنبلستان، در ذکر احوال برخی از نسوان.
۱۲. پرورده خیال، رساله‌ای است در مکاتبات عشاق.
۱۳. نقل مجلس، در احوال و اشعار پردگیان سرادق سلطانی و شعرای نسوان.
۱۴. مقصود جهان، رساله‌ای است در شرح احوال و اطوار طوایف لرستان.
۱۵. صاحب نامه.
۱۶. تحفه شاهی.
۱۷. مبکی العیون، هزار بیت در مراثی.
۱۸. کتاب حدیث.
۱۹. تاریخ صاحبقرانی، [تاریخ خاندان قاجار است که در سال ۱۲۴۸ آنرا آغاز و در ۱۲۴۹ به پایان رسانده است. در دیباچه می‌گوید: فتحعلی شاه تاریخ رویدادهای سی و هشت ساله پادشاهی خود را خواسته، مترسلان درباری با الفاظ پیچیده به تاریخ نگاری پرداختند. شاه از من خواست تا این کار را به شیوه درست انجام دهم. آن‌گاه از تبار این دودمان آغاز می‌کند و سران ایل قاجار را تا آغامحمدخان یاد می‌کند. سپس سرگذشت آغامحمدخان و رویدادها را تا سال ۱۲۴۹ سال به سال یاد می‌کند. این کتاب را بانوی فاضله سرکار خانم دکتر نادره جلالی تصحیح

نموده‌اند که در سال ۱۳۸۹ توسط انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی منتشر شده است.]

۲۰. مرآت محمدی، در احوال رجال و نسوان و معبران و منجمان و فقیهان و حکیمان و خطاطان و منشیان و امراء و وزراء و عرفاء و شعراء.
۲۱. محمودالمراثی.

میرزا فضل الله خاوری حسینی شیرازی که خود از برکشیدگان دودمان قاجار و چندین سال ندیم و انیس محمود میرزا قاجار بوده دربارهٔ مخدوم خود چنین می‌نویسد: «نواب محمود میرزا از بطن مستورهٔ بنی اسرائیلیهٔ شیرازیه و در مراحل جلالت و بزرگی صاحب قانون و رویه است. شاهزاده‌ای است غیور و پیوسته سرمست از بادهٔ غرور و با وجود خویش احدی را در روزگار خویش موجود نمی‌شمارد و از مقام سلطنت پای فروتر نمی‌گذارد و در محفل ملکزادگان از ایشان دور نشسته حرفی از لا و نعم به زبان نمی‌راند زیرا که احدی را قابل مخاطبت خویش نمی‌داند. بی‌نهایت مربی ارباب کمال بود و جعی کثیر از اهل هر فن را در دیار خویش پرستاری می‌نمود، و در اکثری از فنون کمالات تبعی کامل به هم رسانیده خاصه در فن نظم و نثر که سرآمد امثال و اقران گردیده است. تألیفات بسیار در نظم و نثر ترتیب داده و رسم تازه‌ای در بنای سخنوری نهاده است. استکشاف این مرحله موقوف به دیدن است نه مصروف از شنیدن. مصرع:

شنیدن کی بود مانند دیدن

از بدو اوقات طفولیت در مراتب نثر و نظم به حقیرش اعتمادی زیاد بود و از طبع خام این ناتمام استفادهٔ کمالات ظاهری می‌نمود و خیالات حقیر را با اذن و بی‌اذن داخل دفتر می‌کرد و این مرحله را نیز داخل کمالات می‌شمرد! فرد:

چون طفل اشک عاقبت آن شوخ شوخ چشم

از چشم من برون شد و در روی من دوید

هرگاه خواهم تفصیل احوالات خود را با او نگارم سخن به دور و دراز کشیده از

مطلب بازمانم.

مجملی از مفصل آن که بعد از آن همه تربیت عاقبت در خیالات من انگشت ایراد می‌نهاد و از فرط خودپسندی سخنان حسابی به سمع آن سرکار مقبول نمی‌افتاد.^۱ مرحله بی‌لطفی او به جانی کشید که وقتی در دیار نهاوند قاصد جانم گردید، به انواع لطایف الحیل از چنگ او رستم و به چاکران درگاه صاحبقران روزگار پیوستم.

در اجرای سیاست زیاده سفاک بود و در هر فنی از فنون سواری و تیراندازی و جرید بازی با وقوف و بی‌یاک. اکثر اوقات حریفان را در جولان بازی از ضرب جرید سر و پامی شکست و به ضرب گلوله تفنگ، جسم طیور تیز بال را در هوا می‌خست.

چندی در دیار لرستان فیلی و ملک نهاوند حکمفرما بود و مجرمان را در دیگ نهاده جسم ایشان را از جوش آتش می‌فرسود. حاجی محمد مهدی مشهور به مولوی نهاوندی را که مرد حکیم فاضل دانشمندی بود به ظهور اندک جرمی از صدمه طناب ستم از میان برداشت و نام این بی‌رحمی را «سیاست مدن» گذاشت!

قلعه روئین دز نهاوند که از عجایب روزگار است به انضمام عمارت و میدان و کاروانسرا و بازار در اندرون شهر، و باغ شاه و کاخ همایون در خارج [شهر] از مستحدثات او است و الحق هر یک از آنها در نظر ارباب بینش بغایت مستحسن و نیکو است.

بر حسب امر صاحبقران فلک صدر از ایام طفولیت در حجر جناب میرزا محمد شفیع صدراعظم پروریده شد و بالاخره بر روی او نیز دویده شاهنشاه آگاه را از حرکات او روز به روز رنجشی تازه دست می‌داد و باز به سبب وفور حب اولاد، ابواب عفو و اغماض بر چهره او می‌گشاد. بعد از فوت خاقان مغفور تاکنون در دارالارشاد اردبیل با جمعی از برادران گرفتار است و در محبس نیز به سبب فرار از صحبت اخوان، دائماً در آزار. اللهم اصلح عواقب اموره.^۲

۱. در حالی که محمود میرزا در شرح حال میرزا فضل الله خاوری می‌نویسد: «اگرچه تصرفی بجا در کلامش و دقتی سزا کسی به اشعارش کند به غرور سیادت نپذیرد، چنان‌که من پارسال گذشته این ماجرا را عیان دیدم و بسیار در این باب آزردمش و بهره‌ای بجز لجاج به دست نیامد. (سفینه‌المحمود، ص ۵۵۸).

۲. تذکره خاوری، ص ۲۵.

و اما برای دستیابی به شرح حال مؤلف می‌توان به کتب زیر مراجعه کرد:

۱. انجمن خاقان، تألیف فاضل خان گروسی.
 ۲. حدیقة الشعراء، تألیف میرزا سیداحمد دیوان بیگی شیرازی.
 ۳. تذکره دلگشا، تألیف بسمل شیرازی.
 ۴. تذکره محمدشاهی، تألیف بهمن میرزا قاجار.
 ۵. تذکره ممیز، تألیف ممیز مالیه تبریز.
 ۶. فارس نامه ناصری، تألیف میرزا حسن فسانی.
 ۷. مجمع الفصحاء، تألیف رضاقلی خان هدایت.
 ۸. محک شعراء، تألیف محمد صالح شاملو.
 ۹. مصطفی خراب، تألیف هلاکو میرزا قاجار.
 ۱۰. مهرخاوری، تألیف میرزا معصوم خاوری کوزه کنانی.
 ۱۱. نگارستان دارا، تألیف عبدالرزاق دبلی.
 ۱۲. تاریخ رجال ایران، تألیف مهدی باعداد.
 ۱۳. بیان‌المحمود، تألیف خود محمود میرزا.
 ۱۴. گلشن محمود، تألیف خود محمود میرزا (کتاب حاضر).
- برای اطلاع بیشتر بر شرح حال فرزندان فتحعلی‌شاه می‌توان مخصوصاً به کتابهای زیر مراجعه کرد:
۱. تاریخ عضدی، تألیف شاهزاده احمد میرزا. این کتاب توسط استاد دکتر عبدالحسین نوایی تصحیح و چاپ شده است.
 ۲. تاریخ صاحبقرانی، تألیف همین مؤلف یعنی محمود میرزا.
 ۳. حدیقة الشعراء، میرزا سید احمد دیوان بیگی شیرازی. این کتاب نیز توسط دکتر عبدالحسین نوایی تصحیح و چاپ شده است.
 ۴. تذکره خاوری، تألیف میرزا افضل الله خاوری شیرازی، به تصحیح میرهاشم محدث.
 ۵. تاریخ ملکزادگان تخمه خاقان، به قلم ملک ایرج میرزا قاجار، به تصحیح

میرهاشم محدث^۱.

نسخ مورد استفاده

۱. نسخه خطی شماره ۲۳۴۹ ف کتابخانه ملی: این نسخه به خط نستعلیق توسط محمد قلی لاریجانی نوشته شده است. رمز این نسخه را «ل» قرار دادیم.
۲. نسخه خطی شماره ۹۵ ف کتابخانه ملی: این نسخه به خط نستعلیق در ۶۵ برگ ۱۵ سطری محملاً در اوائل قرن سیزدهم نوشته شده. رمز این نسخه «ی» است.
۳. فیلم شماره ۲۸۶۳ و عکس ۶۰۹۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: رمز این نسخه را «ک» گذاشتیم.
۴. نسخه خطی شماره ۱۴۱۹۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی: این نسخه به خط شکسته نستعلیق ساده، بدون نام کاتب و تاریخ کتابت، با عناوین سنگرف و داخل زمینه زرین در ۹۸ برگ ۱۱ سطری است.^۲ رمز این نسخه را «م» گذاشتیم. اختلافات جزئی نسخ را ذکر نکردم، چون فایده‌ای جز ملال نداشت. در رفع پاره‌ای از ابهامات و اشکالات این اثر از محبت و بزرگواری استاد دانشمند و نجیب آقای دکتر محمد دبیر سیاقی بهره‌مند بوده‌ام. از ایشان کمال تشکر را دارم. این رساله اول بار در گنجینه بهارستان چاپ شد و اینکه به پایمردی دوست عزیزم جناب آقای مهندس سید حسین عابدینی به صورت کتاب مستقلی چاپ می‌شود. از ایشان و همکاران بزرگواریشان علی‌الخصوص سرکار خانم فرشته خسروی که زحمت حروفچینی زیبای این کتاب را کشیده‌اند سپاسگزارم.

میرهاشم محدث

خردادماه ۱۳۹۴

۱. در گنجینه بهارستان (تاریخ ۲) چاپ شده. به ضمیمه همین کتاب گلشن محمود هم چاپ شده است.
۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، صص ۲۶۸-۲۶۹.